

УДК 911.3

Атаман Л.В.*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Дерев'яні храми як складова сакральних просторів Поділля

У статті розглянуто роль та місце дерев'яних храмів Поділля у структурі сакральних просторів. Охарактеризовано найвідоміші дерев'яні храми Поділля, зосереджено увагу на їх значенні у розвитку туристичної галузі регіону. Визначено основні критерії класифікації дерев'яних храмів, принципи їх побудови, характерні ознаки, що стосуються окремо кожної групи дерев'яних храмів. Досліджено й подано кількісні та якісні характеристики відомих подільських дерев'яних храмів, які знаходяться на території Тернопільської, Вінницької та Хмельницької областей, розглянуто регіональні особливості та відмінності. З'ясовано, що у храмовому будівництві Поділля виділяють два типи церковних споруд – тризрубні одноверхі та тритрубні триверхі, які належать до східноподільської та західноподільської регіональних шкіл, для яких характерна усталеність архітектурно-будівельних традицій. Особливу увагу зосереджено на збереженні дерев'яних храмів Поділля як унікальних пам'яток архітектури та мистецтва. Зазначено, що Поділля є унікальним регіоном для розвитку сакрального туризму, адже тут знаходиться значна кількість сакральних пам'яток, основними з яких є дерев'яні храми.

Ключові слова: дерев'яний храм, архітектура, сакральний простір, класифікація, сакральний об'єкт, Поділля.

Атаман Л.В. Деревянный храм как составляющая часть сакрального пространства Подолья.

В статье рассмотрена роль и место деревянных храмов Подолья в структуре сакральных пространств. Охарактеризованы известные деревянные храмы Подолья, сосредоточено внимание на их значении в развитии туристической отрасли региона. Определены основные критерии классификации деревянных храмов, принципы их построения, характерные признаки, касающиеся отдельно каждой группы деревянных храмов. Исследованы и представлены количественные и качественные характеристики известных подольских деревянных храмов, которые находятся на территории Тернопольской, Винницкой и Хмельницкой областей, рассмотрены региональные особенности и различия. Выяснено, что в храмовом строительстве Подолья выделяют два типа церковных сооружений – трехрубные и трутубные, относящихся к восточноподольской и западноподольской региональных школ, для которых характерна устойчивость архитектурно-строительных традиций. Особое внимание сосредоточено на сохранении деревянных храмов Подолья как уникальных памятников архитектуры и искусства. Отмечено, что Подолье является уникальным регионом для развития сакрального туризма, ведь здесь находится значительное количество сакральных памятников, основными из которых являются деревянные храмы.

Ключевые слова: деревянный храм, архитектура, сакральное пространство, классификация, сакральный объект, Подолья.

Ataman L. Wooden Churches as a component sacred space Podillya. The article examines the role and place of wooden churches Podillya in the structure of sacred spaces. Characterized most famous wooden churches Podillya, focus on their importance in the development of tourism industry in the region. The main criteria for the classification of wooden churches, the principles of their construction, characteristics, relating separately to each of wooden churches. Researched and submitted quantitative and qualitative characteristics Podolya famous wooden churches, which are located in Ternopil, Vinnytsia and Khmelnytsky regions examined regional differences and differences. It was found that the temple construction skirts are two types of church buildings, which have a sustainability-build architectural traditions. Particular attention is focused on preserving wooden churches Podillya as unique monuments of architecture and art. Indicated that Podillya a unique region for tourism development sacred, because there is a significant number of sacred sites, the main ones are wooden churches.

Key words: wooden church architecture, sacred space, classification, sacred object skirts.

Наявність проблеми. Сакральний простір можна характеризувати як структуру, що займає певну територію, містить сакральний об'єкт, утворює певний ландшафт. Основою сакрального простору або сакральним простором найчастіше є сакральний (релігійний, культовий) об'єкт. На базі різних об'єктів (церкви, монастирі, релігійні громади, мечеті тощо), які, пройшовши певні етапи становлення і розвитку, є локалізованими і функціонують у просторі (на земній поверхні з її природними та суспільними відмінностями) відбуваються відправлення різних культів (молитви, обряди, свята).

Серед найвідоміших сакральних об'єктів варто відзначити дерев'яні храми, які знаходяться на території України. Перші письмові відомості про дерев'яні храми на українських теренах відомі з X століття. Вони займають вагомe місце у складі сакральних просторів Поділля, тому що багато цих дерев'яних пам'яток релігії збереглися й функціонують у наш час.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Суспільно-географічні дослідження дерев'яних храмів тісно пов'язані з архітектурними дослідженнями. Саме тому варто зосередити увагу на ті напрацювання в галузі архітектури, що є ґрунтовними в осмисленні дерев'яних храмів як основних складових сакральних просторів Поділля. Наукове осмислення традиційного храмобудування України і відповідно спроби систематизації споруд розпочалось на рубежі XIX – XX століть. В дослідженнях наступного періоду простежуються наміри класифікації давніх дерев'яних храмових споруд. Таким чином, перша половина XX століття була періодом накопичення інформації про українські дерев'яні храми. У повоєнний час, починаючи з другої половини XX століття, помітний внесок у вивчення об'єктів традиційної храмової архітектури зробили П. Юрченко, Г. Логвин, П. Макушенко та згодом І. Могитич [3].

На сьогодні у суспільній географії досліджують дерев'яні храми як основні складові релігійної сфери, на Поділлі вони займають значну частину сакральних просторів. Зокрема відомі географи України вивчають дерев'яні храми в складі сакральних (релігійних) об'єктів, при дослідженні релігійної ситуації. Фундаментальні дослідження у галузі сакральної географії (географії релігії) проведено О.І. Шаблієм, Л.Т. Шевчук, С.В. Павловим, К.В. Мезенцевим, О.О. Любіцевою та ін.

Мета і завдання. Метою цього дослідження є визначення місця і значення дерев'яних храмів у структурі сакральних просторів Поділля. На основі поставленої мети визначити такі завдання: дослідити регіональні особливості дерев'яних храмів Поділля, як унікальних сакральних об'єктів; з'ясувати роль дерев'яних храмів у структурі сакральних просторів та виокремити значимі дерев'яні храми на Поділлі, що мають яскраві самобутні риси.

Результати дослідження. У кожного краю є щось таке, чим можна гордитися навіть за межами держави. Такою гордістю в Україні є дерев'яні церкви Поділля, збудовані народними майстрами без жодного гвіздка у специфічних архітектурних стилях, притаманних лише для певної місцевості. Символіка дерева розвивається у Біблії в трьох напрямках: дерево життя, дерево Царства Божого і древа Хреста.

Церква є деревом життя, деревом пізнання. Крім цього, дерев'яна церква є символом космічного древа, образним втіленням всесвіту. Нарешті, дерев'яна церква є розгорнутим уособленням євангельського Древа Хреста, мук Спасителя, його жертви, принесеної в ім'я людства. Кожен спочатку зачаровується красою неземних форм, органічною архітектурою, гармонійним розташуванням в

ландшафті. Дерев'яна церква наділена нескінченним змістом – як цілий Всесвіт. У цьому храмі відчувається синкретизм релігійного світосприйняття, коли людське розчиняється у божественному, штучне – у природному, будівля у ландшафті.

Дерев'яне церковне будівництво в Україні має давню традицію, яка сягає ще ранніх часів Київської Русі. Цей вияв зодчества унікальний не лише витонченістю архітектурних форм, але і унікальністю конструкції. Святиню зводили без застосування залізних цвяхів, використовуючи тиблі – кілочки з твердих порід дерев, яким не загрожувала ерозія. На Поділлі вперше почали використовувати кам'яні підмурки замість вкопаних в землю обрубків дубових колод. З кінця XVIII ст. підмурки починають використовувати по всій Україні.

Простежуючи еволюцію історичного розвитку форм українських дерев'яних церков, з урахуванням їх планувальної структури та характеру завершень, Г. Логвин у свій час запропонував класифікацію традиційних храмів, яка зводилася до поділу їх на три групи [2].

До першої групи віднесені тритрубні безверхі (дахові) або хатнього типу церковні споруди. Другу групу складають тритрубні одноверхі, тритрубні двоверхі та тритрубні триверхі храми. Третя група – це хрещаті в плані п'яти- і дев'ятизрубні церкви з одним, трьома, п'ятьма чи навіть дев'ятьма верхами.

Однак зараз більш прийнятною варто вважати класифікацію дерев'яних храмів традиційного будівництва, запропоновану І. Могитичем [3]. За ознаками планувально-просторової структури споруд І. Могитич поділяє храми на три типологічні групи:

- двозрубні церкви: дахові, одно- та двоверхі;
- тритрубні та двотрубні тридольні дахові, одно-, дво- та триверхі;
- хрещаті: одно-, три-, п'яти- та дев'ятиверхі.

Торкаючись характеристики дерев'яних храмових споруд, Г. Логвин, П. Юрченко та інші дослідники звертають увагу на їх регіональні відмінності, вказують на такі школи традиційного храмобудування на теренах України, як галицька, гуцульська, бойківська, лемківська, буковинська, подільська, волинська, придніпровська та інша [2, с. 212].

Згідно з наявним історико-етнографічним розмежуванням та з урахуванням географії поширення традиційного храмобудування на теренах України варто розрізняти такі зони та в їх межах відповідні регіональні школи, для яких характерна усталеність архітектурно-будівельних традицій:

- поліська – лівобережнополіська, правобережнополіська, волинська школи;
- карпатська – гуцульська, бойківська, лемківська, галицька, буковинська школи;
- подільська – східноподільська та західноподільська школи;
- слобожанська – слобожанська та полтавська школи;
- середньо-наддніпрянська – середньонаддніпрянська школа.

У храмовому будівництві Поділля XVIII-XIX століття виокремилось два типи церковних споруд – тризрубні одноверхі та тритрубні триверхі. Хрестовоздвиженська церква 1799-1801 років у м. Кам'янець-Подільському є одним із кращих зразків тритрубних одноверхих храмів Західного Поділля. Композиційною домінантою храму є квадратний у плані середній зруб – нава зі стрімким восьмигранним наметовим верхом на невисокому восьмику. Значно менші також квадратні в плані рівновисокі зруби бабинця і вівтаря мають плоскі

стелі й покриті двосхилими дахами з фронтонами. Широке піддашшя, підтримуване випусками вінців зрубу, посилює монолітність об'єму споруди, створює ритм горизонтальних членувань, узгоджений з пропорційним устроєм форми храму [6].

Західноподільські храми тісно примикають до галицької школи. Прекрасні зразки стилю збереглися в с. Скорики (церква св. Іоана Богослова, XVII ст., Тернопілля) та м. Кам'янці-Подільському (Хрестовоздвиженська церква, 1799, Хмельниччина). А от східноподільські храми тяжіють до наддніпрянської школи. На жаль, на східному Поділлі не збереглося жодного дерев'яного храму, спорудженого у буремному для України XVII столітті. Найбільшого поширення тут також набули тризрубні церкви, хоча нерідкісними були й хрещаті п'ятизрубні (Михайлівська церква, 1764, с. Дашів, Вінничина).

Також одним із найдавніших і найвиразніших традиційних храмів Східного Поділля є тризрубна триверха Покровська церква 1700-1702 років у с. Лозова Вінницької області. Зруби бабинця, нави та вівтаря квадратні в плані, завершуються восьмигранними наметовими покриттями на восьмериках із двома заломами. Розлоге піддашшя на фігурних кронштейнах обіймає нижній ярус зрубів, підкреслюючи горизонтальний ритм розчленувань верхів, із яких у загальній композиції виділяється за обсягами середній. До характерних зразків дерев'яного храмового будівництва Східного Поділля відноситься й тризрубна триверха церква св. Миколи у м. Вінниці (1746 р.) [6].

На теренах Поділля найбільше дерев'яних церков збереглося на Тернопільщині (рис. 1). Всього в Тернопільській області нараховується 168 дерев'яних

церков із 230 дерев'яних культових споруд, до яких ще належать дзвіниці, каплиці тощо. 134 внесені до державного реєстру нерухомих пам'яток містобудування та архітектури місцевого та національного значення. Майже 100 % дерев'яних храмів використовують як культові споруди, але 70 % всіх їх потребують ремонту чи відновлення [5].

У м. Чорткові Тернопільської області можна побачити один із найдавніших дерев'яних храмів на Поділлі – Успенську церкву (1635 р.). Цей тридольний храм із високою дзвіницею є пам'яткою архітектури та охороняється державою. Унікальний витвір української дерев'яної архітектури – Вознесенська церква (1717 р.) у передмісті Чорткова. Народні умільці спорудили її без жодного цвяха. Серед храмів області церква славиться одним із найгарніших іконостасів. Однією з перевезених церков на Тернопільщину є церква у с. Нагірянці. Перевезена з Карпат в 1672 р. В 1782 р. була перебудована. Прибудови на південному фасаді бабинця і

Рис. 1. Дерев'яні храми Тернопільщини. За [4]

апсиди датуються XIX ст.

Нині у Тернопільській області нараховують приблизно 85 храмів зроблених із дерева. У Копичинцях є дерев'яний храм – церква Воздвиження

Христа, яка споруджена у 1630 році. Церква Воздвиження Христа знаходиться у районі міста Кутець. Коло храму є дзвіниця, встановлення якої припало на першу половину XVIII ст. Дзвіниця теж дерев'яна, розташована на захід від церкви, накрита невисоким чотирискатним дахом. Пам'ятка – одна з найбільш ранніх дерев'яних споруд на Поділлі, відноситься до творів української народної архітектури. Цінними архітектурними пам'ятками на Гусятинщині є дерев'яна церква св. Великомучениці Параскеви і дзвіниця (XVIII ст.) у Крогульці. Свого часу тут служив священником батько Богдана, Миколи і Левка Лепких – отець Сильвестр, відомий у літературі як письменник Марко Мурава. Чудова дерев'яна церква св. Миколая з дзвіницею (1777 р.) стоїть на високому пагорбі, куди ведуть бетонні сходи. Класична подільська триверха церква під гонтом, безперечно, входить в п'ятірку найгарніших дерев'яних храмів на Тернопіллі. З церковного подвір'я, оперізаного невисокою мурованою з місцевого каменю огорожею, відкривається панорама села і околиць.

В місті Чортків збереглося дві старовинні дерев'яні церкви. Перша – це церква Успення Пресвятої Богородиці, розташована в центрі міста. Побудована у 1581-84 роках з ініціативи ремісників Чорткова кушніра Миколи Драчука та швеця Гаврила Журавля в традиційному «карпатському стилі». Тричі церква зазнала руйнувань під час нападів на місто турків і татар: у 1593, 1617 та 1640 роках. Щоразу відбудовували її майже заново. Це – тридільний храм хатнього типу із двоспадовим дахом, на якому вежа з хрестом. В XVIII столітті створено іконостас церкви. Храм як пам'ятка історії та архітектури цінний тим, що він дуже рідкісного типу, одна з найстаріших церков на Поділлі. Друга – Вознесенська церква з Чорткова, яку неможливо сплутати з жодною іншою – її силует єдиний і неповторний, принаймні, серед наявних нині церков. Затишну нотку вносять різнокольорові скельця у ліхтарі центральної бані. Народні умільці спорудили (1630) цей храм без єдиного цвяха. Три частини храму, що завершуються куполами, традиційно символізують тризуб. Разом з містом церква зазнавала жахливих руйнувань під час нападу на Чортків татар у 1640 і турків у 1672 роках. Повністю церква відбудована у 1717 році. Тоді ж, під час свята Вознесіння Господнього, освячена як Вознесенська (до цього часу була церквою св. Миколая). Це – один з найбільш довершених взірців народної архітектури Поділля.

Варто відзначити, що Вінницька область також багата давніми пам'ятками церковної дерев'яної архітектури Поділля (рис. 2). Тепер в області нараховується 114 дерев'яних культових споруд, 35 з яких є національно-культурним надбанням, що в установленому порядку визнані пам'ятками містобудування та архітектури і охороняються державою. Серед них 13 пам'яток мають національне значення. Всього зберіглося 39 дерев'яних храмів збудованих у XVIII ст., 73 – у XIX ст., 2 – у XX ст.

Дерев'яні церкви збереглися в 22 районах і двох містах обласного значення (Вінниці та Могилів-Подільському). Найбільше їх у Вінницькому районі (12), Гайсинському і Козятинському (по 9), Барському, Немирівському, Тиврівському (по 8), Жмеринському, Іллінецькому, Бершадському, Калинівському, Крижопільському, Липовецькому, Могилів-Подільському, Тростянецькому, Тульчинському, Хмільницькому, Чечельницькому, Шаргородському (по 3 – 7), Піщанському та Погребищенському (по 1). За віросповіданням дерев'яними храмами користуються православні.

Для дерев'яних храмів області характерні три зруби, кожний з яких має

Рис. 1. Дерев'яні храми Вінниччини. За [4]

традиція була узурпована рішенням святішого Синоду російської православної церкви, який заборонив будівництво в Україні храмів в традиційному стилі. З цього часу на наших землях будують церкви за типовими синодальними проектами, в основу архітектурного образу яких вводять риси руських церковних традицій.

За даними, у Хмельницькій області виявлено 117 збережених церков, із них під охороною перебувають лише сім (рис. 3). У реєстрі пам'яток архітектури і містобудування Хмельницької області (1993 року)

Рис. 1. Дерев'яні храми Хмельниччини. За [4]

можна зустріти багато дерев'яних храмів. Так, статус рекомендованої до внесення в список пам'яток місцевого значення має Успенська церква 1884 року, що у селі Личівка Волочиського району [5].

Єдиною збереженою архітектурною пам'яткою Кам'янця-Подільського, яка представляє традиційну подільську школу дерев'яного церковного будівництва є Хрестовоздвиженська церква. Вона розташувалася в мальовничій долині Смотрицького каньйону, в місцевості з історичною назвою Карвасари.

Цікавою є Михайлівська церква, 1769 р (с. Зінків, Вінковецький р-н, Хмельницька область) – класична подільська церква, описана в багатьох виданнях як видатна пам'ятка української дерев'яної архітектури. Церква розташована у мальовничому ландшафті. Таких храмів на Поділлі фактично не залишилось.

Висновки. Дерев'яні храми Вінниччини є значним надбанням нашої держави, вони репрезентують світові Поділлі і є живим свідченням духовного розвитку нашого краю в минулому, його історії, культури, архітектурного мистецтва. Кожен храм – живий

барочні залами і два перехвати. Верхній перехват вінчається маківкою з хрестом. Нижня частина зрубів по всьому периметру храму має опасання, яке захищає фундамент. Виняток становить Миколаївська церква у Вінниці – по всьому периметру вона має галерею з арочними проймами, яка надає храму неповторної принади і граційності.

У селах Вінниччини збереглися й інші дерев'яні церкви, але вони не мають такої мистецької цінності, якою наділені вище названі храми. Цей перелік охоплює церковні споруди XVIII ст., коли ми ще мали змогу будувати свої храми в руслі національної будівельної традиції. На межі XVIII-XIX ст. ця

свідок історії нашого народу і сьогодні іще не пізно докласти зусиль, щоб зберегти це людське мистецтво. На превеликий жаль, недбале ставлення до пам'яток нашої духовності – до храмів, ігнорування елементарних правил протипожежної безпеки призводять до їх передчасної втрати.

Подільняни створили власну регіональну культуру храмового будівництва, яка має самобутні риси і характерні ознаки. До класичних зразків дерев'яних храмів Поділля належать церкви: Миколаївська 1746р. у м. Вінниця, Михайлівська 1752р. у смт Вороновиця, Покровська і Миколаївська в с. Лозова, Св. Параскеви-П'ятниці 1775р. в м. Могилів-Подільський, Успенська 1767р. в с. Марківка, Різдва Богородиці 1764р. в с. Печора тощо.

Поділля володіє значними пам'ятниками дерев'яної народної архітектури, які є найціннішою сторінкою народного мистецтва і найбільшою мірою здатні репрезентувати край у всій своєрідності та складності. Дерев'яні церкви є найбільш вразливою частиною сакральних просторів та національної культурної спадщини. Надзвичайно актуальна проблема збереження та ефективного використання культурних пам'яток у регіоні. Вони гинуть від води, вогню, а найбільше під людської недбалості й безкультур'я. Майже кожного року в області зникає унікальний дерев'яний храм – з причини відсутності коштів.

Література

1. Жарких М.І. Храмы Поділля / М. І. Жарких. – К.: Мислене дерево, 2007.
Zharkyykh M. I. Khramy Podillia / M.I. Zharkyykh. – K.: Myslenne derevo, 2007.
2. Логвин Г.Н. Дерев'яна архітектура України / Г.Н. Логвин // Нариси історії архітектури Української РСР. – 209 с.
Logvyn G.N. Dereviyana arkhitektura Ukraini / G.N. Logvyn // Narysy istorii arkhitekturi URSR. – 209 s.
3. Могитич І.Р. Архітектура дерев'яних храмів / І.Р. Могитич // Вісник "Укрзахідпроектреставрація". – 2002. – № 12. – С. 17.
Mogytych I.P. Arkhitektura dereviyanykh khramiv / I.P. Mogytych // Visnyk "Ukrzakhidproektrestavratsiya". – 2002. – №12 – S. 17.
4. <http://www.derev.org.ua>.
5. <http://www.risu.org.ua>.
6. <http://www.heritage.com.ua>

Подано до редакції 18.09.2015

Рецензент – кандидат географічних наук В.В. Канська